

Giriş. Zəməxşəri (1075–1144) İslam elmləri, xüsusilə dilçilik və təfsir sahəsində böyük nüfuza malik alimlərdən biri olmuşdur. O, ərəb dili qrammatikası və Qurani-Kərimin şərhilə bağlı yazdığı əsərləri ilə elmi dairələrdə tanınmış və sonrakı alimlərə böyük təsir göstərmişdir. Onun irsi ərəb dili və İslam elmləri sahəsində mühüm bir mərhələ təşkil edir.

Bu məqalədə Zəməxşərinin iki əsas əsəri – "Kəşşaf" və "Əl-Ünmuəc fi-n-Nəhv" haqqında geniş məlumat veriləcəkdir. "Kəşşaf" Qurani-Kərimin təfsiri sahəsində yazılmış mühüm bir əsər olub, dilçilik və məna baxımından dərin təhlillərlə seçilir. "Əl-Ünmuəc fi-n-Nəhv" isə ərəb sintaksisi (nəhv) haqqında yazılmış elmi əsərdir və qrammatika sahəsində mühüm bir mənbə kimi qəbul edilir.

Məqalənin məqsədi bu iki əsərin məzmununu, metodologiyasını və elmi əhəmiyyətini araşdırmaq, onların İslam elmlərinə və ərəb dilçiliyinə təsirini dəyərləndirməkdir. Həmçinin, əsərlərin ortaq və fərqli cəhətləri müqayisə edilərək, onların elmi irsə verdiyi töhfələr vurğulanacaqdır.

"Kəşşaf" əsəri. "Əl-Kəşşaf an Haqaiq ət-Tənzil" (الكشاف عن حقائق التنزيل) Zəməxşərinin (1075–1144) Qurani-Kərimin təfsiri sahəsində yazdığı ən məşhur əsəridir. Bu kitab məna və dil baxımından Quran ayələrinin dərin izahını verir və İslam elmləri tarixində mühüm yer tutur.

Zəməxşəri "Kəşşaf" əsərində Qurani-Kərimin mənasını açmaq, onun dilçilik və bəlağət xüsusiyyətlərini təhlil etmək məqsədi güdmüşdür. O, ayələri izah edərkən ərəb dilinin sintaksisi (nəhv), morfolojiya (sərf) və bəlağət qaydalarına əsaslanaraq izahlar vermişdir. Əsərdə Quranın ifadə tərzilə, qrammatik strukturu və ədəbi gözəllikləri ön plana çıxarılır. Zəməxşəri məzhəb olaraq mötəziliyə bağlı olduğundan yazdığı əsərlərdə bu məzhəbin idea və fikirləri olduqca bəzəli şəkildə ifadə olunur və "Kəşşaf" əsərində istisna deyildir. Bu əsərdə də Zəməxşəri məhz bu məzhəbin təlqin etdiyi ideaları istifadə etmişdir.

Əsərin strukturu əsasən 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Zəməxşərinin təfsir etdiyi ayələr yer, ikinci hissə isə şərhərdən ibarətdir. Ədib əsərdə hər bir Quran ayəsinə toxunaraq ilk növbədə həmin ayələrin ehtiva etdiyi mənalara araşdırmış, daha sonra istifadə edilmiş bədii təsvir ifadə vasitələrini ortaya çıxartmağa çalışmışdır. Həmçinin ədib müqəddəs kitabda mövcud olan sözlərin bir-biri ilə məna cəhətdən uyğun olub olmamalarına diqqət çəkmiş, həmin sözlərin sinonim olub olmaması, və eləcə də bir sözün Quran daxilində necə mənasının dəyişməsi və sair. mövzular barəsində fikir yürütmüşdür. Bu əsərdə biz Zəməxşərinin təfsir edib bəzələrinə fikir bildirdiyi ayələrdən bəzələrinə nəzər yetirəcəyik: 1. Fəth Sürəsi, 1 – ci ayə:

إِنَّا قَتَلْنَا لَكَ فَتْحًا مَبِينًا – Biz sənə aydın bir qələbə verdik...

Zəməxşəri bu ayənin şərhinə başlayarkən ilk olaraq ayənin adı olan "fəth" sözünə diqqəti yönəldir. O, bildirir ki, "fəth" sözü Qurani-Kərimdə bir çox mənalara ifadə edə bilər. Ədibin təfsirinə görə həmin söz həm həqiqi mənada, həm də məcazi mənada başa düşülə bilər. Belə ki, həqiqi mənada düşünüldükdə həmin söz, müharibələrdə qazanılan zəfərlər kimi alqılana bilər, lakin məcazi mənada bu söz Allahın yolunda qazanılan uğur mənasını verə bilər.

Ədibin belə düşünməsinin arxasındakı əsas səbəb o ola bilər ki, Allah yolunda cihadın təkə düşmənlər ilə müharibələrdə döyüşməkdən ibarət olmaması və eləcə də ona layiqincə ibadət və onun öz kitabında bəlli etdiyi haramlardan uzaq durulmasıdır. Məhz insan bütün bunlara əməl etdikdə də ona "fəth", yəni zəfər bəxş edilir. 2.

Bəqərə surəsi, 255 – ci ayə:

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ – Allah, ondan başqa ibadətə layiq olan məbud yoxdur, əbədi yaşayandır, qalıcıdır.

Zəməxşəri bu ayəni təfsir edərkən Allahın sifətləri olan "hayyun" (dirilik), "qayyum" (qalıcı) ifadələrinin mənalərini dərin və geniş şəkildə verməyə çalışır. O, bildirir ki, dirilik mənasını verən "hayyun" sözü bu ayədə mövcud olan bütün məxluqatın mənbəyinin məhz Allah olduğu mənasını verir. Həmçinin bu söz Allahın sonsuz məxluqata həyat verə biləcək qədər qüdrətli olduğuna dəlalət edir. Digər tərəfdən "qayyum" kəliməsi isə Allah üçün zaman və məkanın məhdud olmadığına, zamanın keçməsinin onun qalıcılığına xələl gətirə bilmədiyinə və onu dəyişmədiyinə dəlalət edir. 3. Əl-İmran surəsi, 32-cü ayə

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ – De: "Allah və göndərdiyi Elçiyə itaət edin!

Zəməxşəri bu ayədə "itaət" sözünə diqqəti çəkir və qeyd edir ki, bu ayədə Allahın bu sözü işlətməkdə əsas məqsədi itaətin təkə sözlə olmadığını, insanların itaətinin öz əməllərində biruzə verməli olduğunu insanlara çatdırmaq istəməsidir. Zəməxşərinin fikrincə təkə Allahın və onun peyğəmbərinin əmirlərindən xəbərdar olmaqla itaət olunmaz.

Zəməxşərinin bu ayənin təfsirində bu cür düşünməsinin əsas səbəbi elə Quranın özü ola bilər. Belə ki Quranın bir çox ayəsində Allah "Möminlər o kəsəldir ki, axirətə iman gətirib saleh əməllər işləyirlər" deyər insanlar xitab edir. Məhz elə Quranda keçən bu cür ayələr Zəməxşərinin itaət barəsində bu cür düşünməsinə əsas verir.

"Əl-Kəşşaf" sonrakı təfsirçilərə böyük təsir göstərmişdir. İbn Kəsir, Əlusi və Fəxrəddin Razi kimi alimlər bu əsəri tənqid etsələr də, ondan geniş şəkildə faydalanmışlar. Xüsusilə, Zəməxşərinin Quranın dil xüsusiyyətlərinə verdiyi əhəmiyyət, sonrakı dilçilər və təfsirçilər üçün dəyərli bir mənbə olmuşdur.

"Əl-Kəşşaf" əsəri İslam dünyasında geniş yayılmış və bir çox şərhlər yazılmışdır. Xüsusilə, Əbul Həsən Əli ibn Hişam və Nəsirəddin Tusi kimi alimlər bu əsəri izah edən əsərlər qələmə almışlar. Müasir dövrdə də "Kəşşaf" akademik tədqiqatların və Quran təfsiri sahəsində aparılan araşdırmaların əsas mənbələrindən biri hesab olunur.

Sonda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Əl-Kəşşaf" həm Quran təfsiri, həm də ərəb dilçiliyi baxımından mühüm bir əsərdir. O, Qurani-Kərimi başa düşmək istəyənlər üçün dilçilik və bələğət aspektindən dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bununla yanaşı, əsərdəki mötəzili baxışlar bəzi sünni alimlər tərəfindən tənqid edilərsə də, ümumi elmi dəyəri və təsiri böyük olmuşdur.

"Əl-Unmuzəc fi-n-nəhv" əsəri. Zəməxşərinin qələmə aldığı bu əsər bir növ onun digər əsəri olan "Əl-Müfəssəl"-in bəsitləşdirilmiş forması kimi də qəbul edilə bilər. Ədibin bu əsəri yazmasında məqsədi anlatma üslubunun asandlaşdırılması yolu ilə oxucularının əsərdə bəhs edilən elmi məlumatları daha dərinlən başa düşüb dərk etmələrinə şərait yaratmaqdır. Beləki "Əl-Müfəssəl" əsərinin dili tələbələr üçün bir qədər mürəkkəb olmuş və yalnız alimlərin və dil sahəsində xeyli təcrübə və bilik qazanmış şəxslərin bu əsəri oxuyub tam başa düşmələri mümkün idi. Bu vəziyyəti görən Zəməxşəri əsəri yenidən hazırlayıb elmi sahədə biliki nisbətən az olanlar üçün onu daha münasib halda yazmaq qərarına gəlir. Əsərin yenidən qurulmasından sonra ilkin dəyişikliklər elə hər iki əsərin fərqli sayda olan mövzu bölmələrindən gözə çarpır. Belə ki, Zəməxşəri Müfəssəl əsərini 4 qismə bölmüşdür: isim, feil, ədat, köməkçi sözlər və ədatlar. Lakin o, bu əsər əsasında yazdığı Əl-unmuzəc əsərini 3 hissəyə bölmüşdür: birinci hissə isimlər, ikinci hissə feillər, üçüncü hissə isə ədatlara həsr olunmuşdur.

İsimlər bölməsində Zəməxşəri demək olar bu mövzuda olan bütün amillərə, qayda qanunlara detallı şəkildə toxunmuşdur. Heybət Heybətovun Zəməxşəri barəsində yazdığı "Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv" kitabında verilən məlumata görə bu bölmədə mübtəda və xəbər kimi cümlə üzvlərindən, yalnız adlıq halda olan isimlərdən, təsirlik və yiyəlik halında işlənən isimlərdən, ismin təsniyə və cəm, müəyyənlik və qeyri müəyyənlik, cins və kəmiyyət kateqoriyalarından, nisbi isimlərdən və kiçiltmə isimlərdən bəhs olunur.

Feillər bölməsində feillərin xüsusiyyətlərindən, məlum və məchul növdə olan feillərin formasından, ismi təsirlik hala salmaq baxımından feillərin təsirli və təsirsiz növlərindən və feillər barəsində digər maraqlı məlumatlardan bəhs edilir.

Ədat bölməsində Zəməxşəri Ərəb dilində mövcud olan ədatları nida, xitab, sual, inkar olaraq qismlərə bölmüş və hər növdən bəhs etmişdir. Həmçinin müəllif bu bölmədə ərəb dilində gələcək zamanı bildiren "sə" və "saufə" məsələsinə toxunaraq onların ədat olduqlarını qeyd etmişdir.

Zəməxşərinin öz əsərinə məhz isim mövzusu ilə başlaması əslində onun bu nitq üzvünün digər nitq üzvlərindən daha önəmli olduğu fikrində olamsıdır. O, belə hesab edir ki, cümlə digər cümlə üzvləri olan feil, ön qoşmalar və sair. olmadan da yalnız isimdən istifadə etməklə qurula bilər. Ədibin bu fikrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, o, burada özündə feil, zərf, ön qoşmaların mövcud olduğu hər hansısa bir suala yalnız bir isimdən istifadə etməklə cavab verməkin mümkün olduğunu bildirmək istəyib. Məsələn:

Azərbaycan dilində olduğu kimi ərəb dilində də "nə sevirsen?" sualına yalnız "alma" deyərək cavab vermək mümkündür. Lakin elə suallarda var ki, onlara yalnız isimdən istifadə edərək cavab vermək qeyri-mümkündür. Məsələn: "haraya gedirsən?" sualına "bazarə" deyərək cavab verilir və isimə yönük hal şəkilçisi əlavə olunur. Bu vəziyyət ərəb dilində də eynidir, lakin yönük hal şəkilçisinin yerinə "إلى" qoşmasından istifadə olunur. Bütün bunları nəzərə alsaq, Zəməxşərinin bu məsələdə yanıldığını söyləyə bilərik

H. Heybətovun "Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri" adlı kitabında feil bölməsinə feillərin zamana görə bölgüsü ilə başlanıldığı bildirilir. Və həmçinin kitabda Zəməxşərinin feil ilə bağlı dediyi tərifi də yer alır: "Feil işi (hərəkəti) zamanla əlaqədə göstərən sözdür. Xarakter xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, o, ١, ٢, iki gələcək zaman ədatı, sükun tələb edən ədatlar, zahirdə olan bitişik əvəzliliklər və qadın cinsini göstərən sükunlu "t" ilə işlənilə bilər". Zəməxşəriyə görə feillər zamana görə 3 qismə bölünür:

- 1) Keçmiş zamanda işlənən feillər (ərəbcə: فعل الماضي)
- 2) İndiki və gələcək zamanda işlənən feillər (ərəbcə: فعل المضارع)
- 3) Əmr formasında işlənən feillər (ərəbcə: فعل الامر)

Digər tərəfdən Zəməxşəri öz əsərində müxtəlif zaman formalı feillərin hal vəziyyətləri barəsində məlumat verir. Əsasən əsərdə bildirilir ki, indiki zaman feilləri, yəni müzare, ismə bir neçə xüsusiyyətlərinə görə bənzəyir. Məsələn, isimlər adlıq halda damma, təsirlik halda fəthəni, yiyəlik halda isə kəsərəni qəbul edirsə, müzari feillər də öz növbəsində dammanı, fəthəni, və kəsərə olmasa belə onun əvəzləyicisi rolunu oynayan sükunu qəbul edir.

İsimlərdə olduğu kimi indiki zaman feillərində də özlərindən əvvəl heç bir hal dəyişdirən amil mövcud olmadıqda, həmin feillər adlıq halda olurlar. Məsələn:

انا أتعلّم – Mən öyrənirəm

يتفكرون – Onlar fikirləşirlər və sair.

Sonda onu qeyd edək ki, Zəməxşərinin "Əl-Ünmuzəc fi-n-Nəhv" əsəri ərəb dilinin grammatik əsaslarını sistemli və qısa şəkildə təqdim edən nadir əsərlərdən biridir. Onun yığcam və elmi yanaşması bu kitabı həm tələbələr, həm də alimlər üçün mühüm bir qaynaq halına gətirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Doktor Kamal Cibri Əbhəri. Əsər: Zəməxşərinin həyatı və müəllifi olduğu əsərləri. Dəru-l-Cənan.2014.

2. Müəllif bilinmir. Əsər: Zəməxşərinin əsərləri və onun qrammatik üslubu. 1435.
3. Müəllif bilinmir. Əsər: Ətvaqu-z-Zəhəb li-l-Zəməxşəri.
4. Adil Fəthi Riyad. Əsər: İbn Mülkün Zəməxşərinin qrammatikaya dair tətqiqatlanna etirazları.
5. Muhammad Zəğlul Salam. əl-Ədəb fi-l-Asri-l-Eyubi.
6. Müəllif bilinmir. Əsər: Zəməxşərinin Quran təfsiri metodu.
7. Heybat Heybatov. Əsər: Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri. Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 2019.
8. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış şair və ədiblər. . Bakı: Elm, 1993, 205 s.
9. Masse A. İslam. Tarixi очерк. 3-cü nəşr. . Bakı: AE Baş redaksiyası, 1992, 256 s.

Açar sözlər: Qrammatik struktur, İfadə vasitələri, Quran ayəsi, Məcəzi məna, Şərh, Bələğət.

English Translation: Keywords: Grammatical Structure, Means of Expression, Quran Verse, Figurative Meaning, Interpretation, Rhetoric.

Russian Translation: Ключевые слова: Грамматическая структура, Средства выражения, Аят Корана, Переносное значение, Толкование, Риторика.

Two works authored by Zəməxşəri

Summary

Zamakhshari (1075–1144) was one of the most influential scholars in Islamic sciences, particularly in the fields of linguistics and exegesis. He became well-known in scholarly circles for his works on Arabic grammar and the interpretation of the Quran, which had a significant impact on later scholars. "Al-Kashaf an Haqa'iq at-Tanzil" (الكشاف عن حقائق التنزيل) is Zamakhshari's (1075–1144) most famous work in the field of Quranic exegesis. This book provides a profound explanation of the verses of the Quran in terms of meaning and language, and it holds an important place in the history of Islamic sciences.

In the "Kashaf," Zamakhshari aimed to clarify the meaning of the Quran and analyze its linguistic and rhetorical characteristics. While explaining the verses, he provided interpretations based on the rules of Arabic syntax (nahw), morphology (sarf), and rhetoric. The work emphasizes the expression style, grammatical structure, and literary beauty of the Quran. The work written by Zamakhshari can be considered a simplified version of his other work, "Al-Mufasssal." The purpose of writing this work was to make the style of explanation easier, thereby enabling readers to better understand and comprehend the scientific information discussed in the book. The language of "Al-Mufasssal" was somewhat complex for students, and only scholars and those with significant experience and knowledge in the field of linguistics could read and fully understand it. Recognizing this, Zamakhshari decided to revise the work and present it in a more accessible form for those with relatively less knowledge in the scientific field.

Два произведения, написанные Замахшари

Резюме

Замахшари (1075–1144) был одним из самых влиятельных ученых в области исламских наук, особенно в области лингвистики и тафсира. Он стал известен в научных кругах своими трудами по арабской грамматике и толкованию Корана, которые оказали значительное влияние на последующих ученых. "Аль-Кашшаф ан Хакаиқ ат-Танзил" (الكشاف عن حقائق التنزيل) — самое знаменитое произведение Замахшари в области толкования Корана. Эта книга дает глубокое объяснение аятов Корана с точки зрения смысла и языка и занимает важное место в истории исламских наук.

В "Кашшафе" Замахшари стремился прояснить смысл Корана и проанализировать его лингвистические и риторические особенности. Объясняя аяты, он приводил толкования, основанные на правилах арабского синтаксиса (нахв), морфологии (сарф) и риторики. В работе подчеркиваются стиль выражения, грамматическая структура и литературная красота Корана. Произведение, написанное Замахшари, можно рассматривать как упрощенную версию его другого произведения, "Аль-Муффасаль". Цель написания этого произведения заключалась в упрощении стиля изложения, что позволяло читателям лучше понять и осознать научную информацию, обсуждаемую в книге. Язык "Аль-Муффасалья" был несколько сложным для студентов, и только ученые и те, кто имел значительный опыт и знания в области лингвистики, могли полностью понять это произведение. Осознав это, Замахшари решил переработать работу и представить ее в более доступной форме для тех, кто обладает относительно меньшими знаниями в научной области.

RƏYÇİ : dos. N.Əfəndiyeva